
K N I H Y A D Ě J I N Y

ROČNÍK 18/19

2011–2012

ISSN 1210–8510

VYDÁVÁ KNIHOVNA AV ČR, v. v. i.

PRAHA 2013

Úvahy nad pohybem a periodizací českého předbělohorského knihtisku¹

Petr Voit

CHCI-LI SE PŘI TÉTO PŘÍLEŽITOSTI ZAMYSLIT NAD PERIODIZACÍ ČESKÉHO předbělohorského knihtisku, neznamená to, že budu suchopárně hledat opěrné letopočty a vsazovat je do předem sestavené konstrukce. Spíše chci nahmatat tvář a její fyziognomii, protože teprve poté, co před námi vyvstanou generální kontury, začnou se diachronně vyjevovat také různé vazby, brzdy a protiklady. Nebudu se tedy zabývat historickým vývojem, nýbrž pohybem, jímž tištěná kniha vycházela vstříc čtenáři. Takové pojetí pohybu, které překračuje jakákoli výběrová kritéria, je sice v nové době jedině možné, ale pro krátkou promluvu, s níž se na vás nyní obracím, je zároveň riskantní, neboť v samotném tématu i v historickém a literárním kontextu si nutně žádá eliminaci faktů.

I.

Tři naši sourodáci 15. století – Johann Sensenschmidt, Valentin Fernandez a Matthias Moravus (nebo jejich mnohem mladší kolega Jan Jakub Komárek) potvrzují, jak velký vliv na úroveň řemeslné práce i na ediční program má prostředí. Chebský rodák a bamberský vyučenec Sensenschmidt byl schopen uvést řemeslo do Norimberku. Moravský Němec Fernandez se jako zakladatel knihtisku v Lisabonu vyšvihl mezi portugalskou intelektuální elitu a bývalý olomoucký klerik Matthias Moravus patřil zase ke špičkám neapolského řemesla. Pokud by tito protagonisté zůstali ve vlasti, troufám pomýšlet na to, že by se k tiskařskému řemeslu buď vůbec nedostali, anebo by v něm zplaněli.

Zpětný pohled na domácí předbělohorský knihtisk nás vrátí až k počátkům řemesla. Ty byly mezi lety 1476–1479 v Plzni, od roku 1486 v Brně a od roku 1499 v Olomouci tak jako na většině evropských míst svázány s katolickou církví. Její zájem však u nás brzo ochladl. Plzeňská dílna nebyla schopna tisknout liturgickou literaturu jinak než goticky neřímskou bastardou, a zadavatelé zřejmě proto od roku 1488 zájem přesměrovali do ciziny, kde se pracovalo standardnějšími písmy (texturou, rotundou nebo antikvou). Utrakvistickou dílnu na Starém Městě pražském mohla nejspíše podporovat univerzita, ale jak ještě několikrát uslyšíme, efekt těchto vazeb byl velice nízký. Důvody, proč městská rada v Brně a biskupství v Olomouci už počátkem 16. století přestaly vytvářet podmínky kočovným tiskařům, bude třeba teprve hledat.

1) Text vznikl v rámci projektu PRVOUK – Program rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově č. P 12, Historie v interdisciplinární perspektivě (podprogram Společnost, kultura a komunikace v českých dějinách). Dne 5. listopadu 2012 byl formou přednášky prosloven v rámci Týdne vědy a techniky AV ČR.

Domácí řemeslo ochuzené o obvyklé záštity se citelně střetávalo s importem knižního zboží. Knihy tištěné v německojazyčných zemích nebo v Itálii plnily soukromé libráře intelektuálů a institucionální knihovny. Bylo by možná záhodno, abych při této příležitosti opravil své několikrát publikované myšlenky o dovozu, který jsem vždy označoval jako silný. Dovoz nemusel být *silný*, poněvadž malé absorpci trhu stačilo, aby byl *dosta- tečný*. O jeho dostatečnosti svědčí překvapivě nemalé počty knihvazač- ských dílen, jež si jistě nevynutila slabá tuzemská výroba, nýbrž dovoz ne- svázaných polotovarů.

Knihtiskaři se museli vůči dovozu latinských a německých knih nějak vyhranit. Z potenciálních tuzemských zákazníků pamatovali nejvíce na nižší a střední vrstvu měšťanské společnosti, která byla sice už přijatelně gramotná, ale myšlenkově náročné cizojazyčné texty vnímat povětšinou nedokázala a ani nechtěla. V Praze, Plzni a Kutné Hoře se knihtisk proto vyhranil národním jazykem. Marxističtí badatelé tento jazykový monopol vysvětlovali výlučně laicizačními snahami husitství, ale dobře víme, že soudobá intelektuálně zmrtvělá a opatrná utrakvistická elita dokázala českou reformaci knihtiskem oživit poprvé až roku 1495, kdy *Dodatkem k ilustrovanému Pasionálu* připomněla pašije Jana Husa a Jeronýma Pražského. Tiskařům v Čechách tak chyběl hnací motor, protože univer- zitní mistři a preláti je vnímali prozatím okrajově a knihtisku neposkytli takovou podporu a takovou kulturotvornou šanci jako jejich kolegové v Ba- sileji, Krakově, Lipsku nebo Vídni. Tiskárny trpěly malou podporou lite- rární sféry, která však neváhala donekonečna utvrzovat, jak se soudobá čeština dobře vyrovnává řečtině a latině. Pro cizinu však byla čeština ne- srozumitelná, a naše tiskárny tak měly o důvod víc k izolaci od zahranič- ního vývoje. Vyjma *Bible kutnohorské*, která se vzápětí po *Bibli pražské* snažila získat zákazníka připojenými ilustracemi, nepozorujeme v Če- chách ani žádné známky konkurence tuzemské.

Chceme-li obnažit základní kontury knihtisku, dobře míněné spekulá- ce o pokrokových tendencích pohusitské společnosti nepostačí. Nutně mu- síme přihlédnout k ekonomickým aspektům řemesla. Přesvědčuje nás o tom situace v Brně a Olomouci, kde pracovali tiskaři cizinci a ti tváří v tvář knižnímu dovozu akcentovat češtinu nemohli. Proto se brněnští prvotiskaři vyhranili žánrově a vyráběli převážně jen to, co v dovážené pro- dukci naopak chybělo: latinské nástěnné minuce, odpustkové listy a doná- ty. Řemeslo v Brně spočívalo v rukou vysoce kvalifikovaných tiskařů a na- víc se opíralo o Ratdoltův vliv. Proto bylo technicky souměřitelné s cizinou a schopné kooperace se zahraničními trhy, avšak díky převaze příležitost- ných tiskovin se propadlo k provinčním rozměrům. Olomoucká epizoda skýtala díky humanistickému zázemí větší naděje. Zanikla však už roku 1504 odchodem posledního kočovného cizince, protože zahraniční zvyk opřít řemeslo o institucionální záštitu zde zřejmě nebyl naplněn.

Srovnání asymetrických podmínek prvotiskové výroby v Čechách a na Moravě nás utvrzuje v tom, jak i vysoká typografická úroveň přichází vni- več, mívá-li se s kvalitním a dlouhodobým vzdělavatelským programem. Brno ho formovat nedokázalo kvůli konfrontaci s knižním dovozem a Olo- mouci k tomu scházal potřebný čas. Tiskaři Pražské bible nebo plzeňské-

mu Mikuláši Bakalářovi dlouhodobý program jistěže upřít nelze, avšak donekonečna přehlížet už nemůžeme, že technické zázemí i řemeslné návyky v Čechách se po třicet let téměř neměnily. Lpění na tradici a nechuť ke všemu nečeskému a zvláště novému dodávalo prvotiskařům sílu přehlížet typografický výraz dováženého knižního zboží a zároveň ani nepřipouštět myšlenky na kultivaci čtenářské obce.

Zahraniční knihtisk se v procesu vizualizace a unifikace počal pozdně gotické jednoduchosti během 80. let masově zbavovat. Jakkoli se tou dobou venku pracovalo průměrně s deseti písmovými sadami (a někdy i dvojnásobkem), domácím dílnám k sazbě hlavního i vyznačovacího textu stačil jediný stupeň bastardy. Čtenář proto dostával do rukou takřka nečleněný korpus, který byl trpnou kopií rukopisných kodexů bez ambice nabídnout čtenáři vizuálně i významově odlišné roviny, například nadpisy, marginálie, sumarie nebo text pod čarou – o členité komentářové sazbě, s níž vystoupil už v 60. letech Peter Schäffer a kterou jsme poprvé poznali až o století později u šestidílné *Bible kralické*, ani nemluvě. Jsem přesvědčen o tom, že jednoduchý, pozdně gotický ráz domácí typografie jen stěží mohl zdokonalovat techniku tichého čtení, kterou nově se konstituující čtenářská obec nižšího a středního měšťanstva při přechodu na jiný způsob recepce nutně potřebovala. Ačkoli Viktorin Kornel ze Všehrd si roku 1501 troufl apelovat na překládání cizích textů do češtiny, bez nutného rozvoje typografické architektury jsme ještě dlouho zůstávali v půlce cesty. Vyspělé postupy latinských tisků Konrada Baumgartena z Olomouce do Čech nedolehly, a proto historický mezník, při němž jazykově česká kniha překročila bariéru pozdně gotické jednoduchosti, mohl položit až Peter Liechtenstein v Benátkách roku 1506, když pro různé textové roviny české *Bible* zcela standardně sáhl po třech různých druzích a velikostech písem. Téhož roku 1506 po několika měsících tuto změnu akceptoval Pavel Olivetský v Litomyšli.

II.

Roku 1506 pravděpodobně započala také nakladatelská spolupráce s Norimberkem. Nepřicházely odtud pouze jazykově české, standardně upravené a rozmnožené texty, nýbrž i matrice tiskových písem, zejména několikastupňového švabachu. Ten umožnil precizovat sémanticko-rétorické členění souvětí a na vyšší úrovni pomohl vytvořit příznivý postoj k vzdělavatelsky tolik potřebným margináliím, které u nás opožděně prosadil roku 1520 Pavel Severin. Bazarové zbytky norimberské textury, rotundy i antikvy vizuálně rozvrstvily podobu dvoustrany. Nicméně první sady iniciál stopujeme s půlstoletým zpožděním až u Pavla Olivetského (1507) a Mikuláše Konáče (1515), přičemž zástupné reprezentanty přežívaly naopak nesmírně dlouho (ještě roku 1534 je najdeme u Kašpara Aorga). Optický signál v podobě rubriky u nás zdomácněl teprve v roce 1513 díky Tiskaři Pražské bible. Kustod přichází s dlouhým opožděním poprvé roku 1536 u Jana Hada, arabská foliace roku 1538 u Pavla Severina a arabská paginace až během 50. let. Tato fakta, která starším dějepiscům knihtisku unikala, mne vedou k domněnce, že se naši sazeči dlouho lekali všech úko-

nů prováděných mimo sázítka dodatečně až na sazebnici, poněvadž tyto nadpráce prodlužovaly výrobu a zvyšovaly prodejní cenu. Povinný zřetel sazečů k technice četby a k výchově čtenáře jinými než slovesnými prostředky se u nás počal zvolna uplatňovat až od 20. let 16. století. Tehdy jsme zřejmě jako poslední evropská země opustili bastardu a sazečská kultura jazykově českých textů splynula se standardem zahraničních prvotisků 80. a 90. let 15. století.

Jednou ze známek kvalitní knižní kultury je péče o obrazovou knihu. Tento požadavek postřehli už Tiskař Pražské bible i Mikuláš Konáč, ale nemůžeme se zbavit dojmu, že finance vynaložené na ilustrační cykly obětovávali raději než na sazečskou nadpráci u každé stránky, kterou by jinak museli doplňovat příslušným vizualizačním aparátem. Posun ve prospěch výtvarné stránky knihy přinesla novinka, totiž levnější dekor titulní strany. Roku 1514 se v něm zásluhou Mistra Burleighovy bordury a Mistra Skorynova dekoru poprvé mihlo zpracování s raně renesančními italizujícími parametry, jenže oba počiny pro Mikuláše Konáče a Geršoma Kohena – mimochodem časově souměrné s Německem – žádné ohlasy v křesťanské typografii nerozdmýchaly. Silnější podněty k nám pronikly až během 20. let, a to z německé knižní grafiky nebo od knihvazačů příšlých z Polska.

Pavel Severin roku 1527 zformoval v Praze první český dřevořezáčský ateliér, který dle starého Kobergerova vzoru pracoval jen anebo především pro potřeby knihtisku. Pochopitelně z něho sám těžil nejvíce, ale neodmítal ani zakázky jiných dílen. Tím česká knižní kultura získala poprvé možnost v rovině autorské tvorby, překladů, renesančního dekoru a ilustrace realizovat program, usilující o harmonii textu a všech typografických prostředků. Do období let 1541–1542, kdy ateliér Severinovým odchodem z řemesla zanikl, získalo české čtenářstvo asi deset náboženských, historických a populárně naučných edicí. Jsou nápadně symbiózou textově konzervativních a výtvarně pokrokových prostředků, která se stala až do 19. století měřítkem bibliofilského vkusu, leč po Kleinharda, Balzery a Berku málokdy naplněným.

Sledujeme-li vývoj zahraničního knihtisku, lehce zjistíme, že vedle řemeslných provozoven existovalo vždy nemálo intelektuálně silných firem. Prioritou jejich vydavatelské politiky bylo zpřístupňovat kvalitní a edičně dobře připravené texty pro co nejširší publikum a přitom se snažit o harmonický vztah mezi písmem, dekorem a ilustrací. Tato tendence, orientovaná renesančním uměleckým názorem a posilovaná humanistickou ediční praxí, není tolik patrná například u Antona Kobergera jako u Alda Manuzia. I když takový Jean Grolier, jehož privátní estetika ovlivnila francouzské i západoevropské knihvazačství, potvrzuje takřka neomezenou moc tvůrčí (resp. inspirátorské) individuality, žádný velikán knihtiskařského řemesla se ve vzduchoprázdnu pohybovat nemohl. Pomineme-li typ dílny nazývaný v Německu „Privatdruckerei“, tiskařské výrobky musely konvenovat nikoli soukromému, nýbrž masovému vkusu. Vynikajícími pomocníky se tak knihtiskařským dílnám stávali myšlenkově spříznění souputníci – univerzitní mistři, umělci, politici nebo finančníci.

Pražští patricijové, utrakvističtí faráři a později i nižší aristokracie byli rádi, když svými kapitálovými možnostmi dohlédli na zdárný konec jed-

né zakázky a dlouhodobé modelování ediční strategie jim bylo až do 50. let 16. století cizí. Také mistři pražské univerzity nepřinesli českému knihtisku ani zlomek toho, co jejich kolegové z evropských metropolí pro Johanna Frobenia, Jodoca Badia Ascensia, Johanna Winterburgera nebo Hieronima Wietora. Pražští univerzitáni si zdatně přivydělávali sestavováním kalendářních výpočtů pro nástěnné minuce, ale ponorem do neplodného utrakvismu a nechutí k pohanské antice přisoudili tiskařskému řemeslu pouze marginální úlohu.

Už jednou jsme zde vzpomněli apel Viktorina Kornela ze Všehrd uveřejněný roku 1501. Nyní je příležitost doplnit, že dle zkušeností německé literární sféry byl směřován k překladatelům. Poněvadž Všehrd stejně jako Řehoř Hrubý nebo Oldřich Velenský dobře tušili elitářský ráz zájmu o starověk, apel, který marxističtí badatelé označili za manifest národního humanismu, neztratil ani jedno slovo za zčešťování antických (rozumějme pohanských) textů. Zato však hlasitě požadoval obohatit českou literaturu překlady z děl církevních Otců. Vezmeme-li v úvahu, že husitská a pohusitská společnost byla vzdělávána k četbě proto, aby porozuměla Písmu svatému, Všehrdův požadavek nepřekvapí, neboť patristika velmi dobře živila náboženské vědomí, křesťanskou morálku a touhu po obecném dobrem. Tyto hodnoty byly svaté jak katolíkům, tak utrakvistům a Jednotě bratrské, avšak podstatnou část společnosti nadto ještě opravňovaly k neustále aktuální kritice nejen římské církve, ale i podobojí. Už na samém prahu 16. století proto zastínily beletristické tendence a staly se osou české předbělohorské literatury, jejíž tvář by tudíž neměla být kreslena jako renesanční, ale spíše reformační. Augustin, Bernard, Cyprian, Isidor a Jan Zlatoústý patří k nejvydávanějším zahraničním autorům před Bílou horou. Zájem o patristiku však vystupoval na povrch s různorodou intenzitou jako ponorná říčka Punkva. Chyběly totiž tři podmínky, k nimž se ani poučený Všehrd raději nevyslovil – předně dostatečné množství překladatelů, ochota tiskáren rozmnožovat sebrané spisy patristů a nakonec schopnost čtenáře u takto dlouhých textů setrvat. Dobře míněný apel tak skončil v praxi jen na kratších traktátech, jež byla hrstka farářů mocna vedle svých hlavních povinností přeložit, tiskárny vytisknout a jež měšťanský čtenář ještě dokázal při tichém čtení intelektuálně vnímat. Zájem o patristiku přehlušil roku 1520 příklon většiny utrakvistických tiskáren k luterské reformaci, který však v Praze brzo násilně pohasl a přesunul se do Bělé, Litomyšle a později do Olomouce. I když mnohé překlady z Martina Luthera vznikly vskutku pohotově, český knihtisk, zejména jeho satirická ilustrační složka, se první vlnou německé reformační literatury příliš neobohatil.

Pokud víme, na Moravě rokem 1504 knihtisk zcela zanikl. Když se vystoupením prvního domácího tiskaře Kašpara Aorga podařilo řemeslo v roce 1527 obnovit, přetržená linie nepokračovala olomouckým směrem humanistického knihtisku, nýbrž vtěsnala se do týchž řemeslných a jazykových mantinelů jako v Čechách. Poněvadž obnova proběhla z potřeb nepočetné sekty habrovanských v Lulči, ani počátek druhé etapy masově vzdělavatelský potenciál knihtisku nevyužil. První zlom však způsobila o deset let později všestrannější ediční politika Jana Olivetského v Olomouci a druhý zlom, který už měl vskutku osvícenský rozměr, se odehrál

v režii naturalizovaného Norimberčana Jana Günthera. K nově projevované jazykové a řemeslné harmonii českého a moravského knihtisku přibyla během 50. let ještě nápadná konvergence edičních programů, plynoucí z téměř „špionážních“ vztahů mezi Güntherem, Kantorem Hadem a Melantrichem.

Ferdinandův mandát zakazující od roku 1537 knihtisk v Čechách kromě Prahy měl pro vývoj řemesla mnohem zhoubnější vliv než obdobné nařízení vyhlášené o deset let později po šmalkaldské válce. Zákaz z roku 1547 musel po dvou rocích v konfrontaci s rozvinutějším obchodem a čtenářskými návyky zákonitě pominout, ale koncem 30. let, kdy bylo zapotřebí naopak jiskrné akcelerace, růst neuvěřitelně zpomalil. Z mapy knihtisku totiž vyloučil všechna královská města, a to i katolickou Plzeň s letitou tradicí. Řemeslo nechtěně vtěsnil do tolerantních mezí nekatolicky smýšlející pozemkové vrchnosti, která sympatizovala s Jednotou bratrskou, novokřtělci nebo habrovanskými. Knih tisk okleštěný v Praze utrakvistickým edičním programem a v regionech nekatolickými vyznáními víry, kancionály nebo polemickými traktáty se tedy nemohl vyvíjet tak košatě jako tam, kde mu bylo dovoleno zapustit kořeny ve stovkách evropských měst. Uvažme společně – kdo si z širšího publika s výjimkou několika katolických prelátů povšiml, že Švýcar Simprecht Froschauer užívá v letech 1526–1527 v mikulovských novokřtěnských traktátech zvláštní druh písma, který do Čech ještě nedorazil a jemuž se v Německu počalo říkat fraktura? Kolik asi utrakvistických a katolických čtenářů v Praze či celých Čechách mohlo zaznamenat nový umělecký názor Bratrské tiskárny v Ivančicích? Tyto soudobé limity nelze přehlížet a pokoušíme-li se zachytit pohyb knihtisku zorným úhlem čtenářské recepce, musíme připustit, že nekatolická produkce získala národní charakter teprve v nové době, když se na ni počalo nahlížet jako na historické prameny a umělecké artefakty.

III.

Česká kniha zejména předchozím působením Pavla Severina získala počátkem 40. let téměř všechny prvky napomáhající přeměně sporadické a možná i hlasité četby ke každodenní tiché formě. Tím nastoupila cestu k střeoevropskému standardu. Na dovršení této cesty bylo však zapotřebí ještě dvou kroků. První učinil Jan Had, když po návratu z Norimberku začal roku 1537 užívat k sazbě celolatinšského textu namísto doposud běžného švabachu už jen antikvu benátského typu. Druhý krok vykonali v letech 1540 a 1545 Bartoloměj Netolický a Jan Günther, protože z Německa převzali frakturu. Tak skončilo klopotné období raně renesanční typografie, trvajícím u nás na rozdíl od Německa, Rakouska a Polska asi o dvě desetiletí déle. Fraktura představovala poslední sazečský prostředek, jímž se škála písmových druhů až do 20. století definitivně uzavřela.

Souzvuk mezi textem a obrazem, o němž jsem již hovořil v souvislosti se Severinem, objevíme ještě v Tiskárně bratrské, která od 60. let 16. století na úkor ilustrace nápaditě povyšovala vizualizační a narativní roli knižního dekoru. Pod ideovým dohledem Jana Blahoslava a Zachariáše Solína jsme tak po dlouhé době do české knihy znovu recipovali výtvarné

impulzy ze zahraničí. Martin Dadán a Matěj Sabin se poučili na raném německém manýrismu Virgila Solise a Václav Elam těžil z uměleckého názoru stylově pokročilejšího Josta Ammana. Díky těmto umělcům a bratrským tiskařům, kteří milovali frakturu, se doposud převládající raně renesanční schéma knihy přesunulo přímo k manýrismu. O soulad všech složek knižní architektury se s úspěchem, ale krátce na sklonku 16. století pokoušel v cizojazyčné produkci loucké Tiskárny premonstrátské rovněž slezský manýrista Jan Willenberg. Působení zmíněných středisek na širší čtenářské publikum bylo však omezeno lokálně a především konfesijně do sfér bratrských a katolických. Pražské utrakvistické tiskárny druhé poloviny 16. století manýristický dekor ovládl sice také – a jak vidíme na některých iniciálových sadách Jiřího Jakubova Dačického nikoli bez Elamova vlivu – avšak esteticky jednotný typografický program chyběl. Nedosáhl k němu ani Jiří Melantrich, i když některé jeho počiny, kupříkladu Rvačovského *Masopust* z roku 1580 provázený satirickým cyklem podle Ambrože Ledeckého, nemají v české knižní kultuře obdobu. Melantrichova estetika se tak jako estetika Kantora Hada či Günthera totiž už pohybovala na proměnlivých vlnách „nižší“ a „vyšší“ typografie, zohledňujících sociální původ, rozdílný vkus a nestejnou koupěschopnost příjemce.

Toto rozdvojení řemesla bylo zákonitou reakcí na zvýšený tep politického, společenského a kulturního dění a zároveň důsledkem akcelerace, kdy se po klidné, tolerantní, ale umělecky málo inspirující éře Jagellonců kulturně revitalizační role Habsburků dotkla rovněž literární scény, výroby a distribuce knihy, byť byla rolí uplatňovanou centralisticky a v mezích katolické konfese. Jak ukazují četné studie o měšťanských knihovnách, vztah ke knize jakožto užitému předmětu nabýval na privátnosti a dále se prohluboval. Nedůvěra tiskáren ve čtenáře, panující ještě v první třetině století, byla už nemyslitelná. Nová generace tiskařů prezentovaná nejviditelněji Melantrichem pracovala s mnohem pevnějším dědictvím, než po svých rigidních předchůdcích pociťovali třeba Konáč a Olivetský. Melantrich byl během 50. let v Praze prvním a jediným, kdo v místních podmínkách zasloužil označení velkopodnikatel. Když roku 1580 zemřel, stoupající prestiž tiskařské profese vytvořila místo už čtyřem velkým rodinným firmám: Dačickému, Černému, Adamovi a Šumanovi.

K rozrůznění předbělohorské typografie vedla proto také rostoucí konkurence mezi dílnami, v nichž oproti dřívějším desetiletím kolovalo přece jen více kapitálu, avšak ne ve všech živnostech rovnoměrně. Oproti minulosti zesílil tok kapitálu tuzemských mecenášů, kteří vstup do knižní kultury považovali bona fide za nástroj osobní kariéry. Vedle mecenášů se katalyzátorem dosud málo výkonné nakladatelské sféry stávali zahraniční finančníci. Stará personální unie, v níž tiskař fungoval zároveň jako nakladatel, se vyžila. Tiskaři se formálně rozčlenili do dvou skupin, z nichž jedna frankfurtských veletrhů dosáhla a druhá nikoli. Konkurenční napětí rostlo bojem o privilegia a bezostyšným patiskem chráněného textu či knižního zboží. Před těmito bezprávnými postupy se nezastavila snad žádná tiskárna.

Paralelně působily změny univerzitního i městského školství, které generovalo jazykově a intelektuálně zdatnější pokolení, než dovolila situa-

ce doby jagellonské. Tiskařům proto nezbývalo než k monopolní čtenářské vrstvě, vyžadující pouze texty jazykově české, přibrat naturalizované cizince a domácí intelektuály, odkázané prozatím jen na dovoz cizojazyčné literatury. Po polovině století proto v domácí výrobě zesiluje objem latinských a německých edicí a v případech, kdy bylo možno pomýšlet na export, se nakladatelé a sazeči nezalekli ani španělštiny, italštiny, polštiny nebo maďarštiny.

Vliv jazykového kritéria byl ostatně tak silný, že dosahoval až k volbě formy vydání. Vidíme to dobře na zdomácňování textově obrazového jednolistu, který se u nás objevil zřejmě poprvé u Jana Kantora Hada roku 1558 – samozřejmě že latinsky. Díky tomuto vydavatelskému médiu byl konečně překonán strach ze sazebnice. Práce nad ní a nikoli pouze v sázítku se naopak stala známkou virtuozity a oprávněným kritériem k navýšení ceny tištěných jednolistů. Jazyk jako kritérium „nižší“ a „vyšší“ typografie dobře postřehneme také při volbě mědirytu. Pražští rudolfínští grafici a zejména mědirytci skýтали mnohem dokonalejší možnosti, nežli měl kdysi Pavel Severin, jenže jejich vztah ke knižní výrobě dirigovala mzda a ta byla u volné grafiky vyšší než u ilustrace. Poněvadž tuzemský zákazník se neřídil jen obsahem a vzhledem knihy, ale pochopitelně rovněž cenou, v Praze usazení rudolfínští grafici přijímali zakázky na pracný a dražší mědiryt raději od prestižních tiskáren ze zahraničí a pro domácí potřebu pracovali až od počátku 80. let, a to spíše výjimečně. Jazykově české knize postačoval pořád ještě výrazově jednodušší a cenově levnější dřevořez, a to i tehdy, byli-li už notně zaležlý. Vždyť ani Melantrich se nezdráhal sáhnout po ještě funkčním derniérovém cyklu Severinského ateliéru z roku 1542 a umístit ho, možná natruc, k prvnímu dílu arcibiskupem vnucené Ferovy *Postily* z roku 1575.

Tiskaři se vůbec řídili mnohem flexibilnější politikou, než byla doposud běžná. Nemusím jistě připomínat, že ve starších dobách jedině konfesi sloužil pouze bratrsky angažovaný Jiřík Štyrsa, zatímco zbylí řemeslníci privátní víru z času na čas v zájmu komerce oddělovali od multikonfesijní reality. Snad nejkřiklavější svědectví tu podává katolík Bartoloměj Netolický, který – chtěje se řemeslem vůbec uživit – konal nedobrovolné ústupky hodné žongléra. Rozvinutější ekonomické vztahy a potřeba vyšších zisků komercializovaly tiskárny natolik, že konfesijní bariéry s ohledem na čtenářský ohlas padaly. Tuto dvojkolejnou cestu, kdy se vedle privátní konfese vyznávala komerční neutralita, počali vědomě budovat dva řemeslníci vyškolení v cizině, Jan Had během 30. a Jan Günther během 40. let. Na této cestě zejména po smrti krále Ferdinanda roku 1564 a po jednáních o České konfesi v roce 1575 nejdále došel Jiří Jakubův Dačický, který zásoboval katolíky, utrakvisty, Jednotu bratrskou, kalvinisty i zwingliány. Po Tridentu se cenzura sice soustředila do výlučných rukou katolické církve, ale ani Maxmilián II. a tím méně výkonní dohlížitelé neměli po ruce dostatečně účinný aparát, který by zamezil výrobu a distribuci nonkonformní literatury. Rudolf II. se pokusil moravský knihtisk roku 1580 vtěsnat jen mezi zdi Olomouce, ale ustanovení podkomořího do funkce cenzora světskou i církevní moc omezilo zase jen na královská města.

Flexibilní politika, honba za prestiží a zejména ziskem vytvořily od 50. let v knihtiskařském podnikání atmosféru, která elektrizovala literární sféru natolik, že došlo k pohybu uvnitř žánrového modelu. S intenzitou dosud nevídanou vstoupily k tuzemskému čtenáři nové žánry latinské humanistické poezie. Doposud byly posuzovány pouze jako důsledek zvyšující se kvality všech stupňů domácího školství, ale nesmíme zapomínat, že tyto literární druhy se u nás pěstovaly už od závěru 15. století, ale do ledna 1550 buď zaležely v rukopisu, nebo kvůli zveřejnění putovaly k zahraničním tiskařům, disponujícím adekvátními zásobami rotundy či později antikvy. Těžko si totiž vybavit přesvědčeného humanistu, který by se spokojil s textem rozmnoženým bastardou nebo švabachem. Návrat Jana Hada z norimberského pobytu do Prahy roku 1536, doprovázený několika kompletními sadami antikvy, postupně rozdmýchal konkurenci a humanistické písmo k nám počalo proudit silněji. Poté, co král počal na přelomu let 1549 a 1550 znovu otevírat tiskárny, pražským řemeslníkům se vedle patristiky nabídl další žánr, který byl v zahraničí už dávno oblíbený a u něhož bylo možno ocenit ještě ideologickou bezkonfliktnost. Právě kvůli ní, jak nás přesvědčují setrvale otiskované aprobase, všechny rukopisy putovaly k cenzorům, u nichž formálně velice pestrá latinsky psaná duchovní či světská poezie nenarážela na žádné politické ani konfesijní zábrany. Společensko-politický vývoj po šmalkaldské válce tak vlastně umožnil českému tiskaři schovat se za latinské humanistické básnictví, které ho vyzvedlo na vydavatelskou úroveň zahraniční konkurence a zároveň přiblížilo čtenářům v cizině – nicméně však rovněž dovolilo čas od času vytisknout text nonkonformní a neaprobovaný.

Další posun v žánrovém modelu se týkal publicistiky. Tentokrát již neměl soukromý či polosoukromý ráz, nýbrž výrazně plošný. Brožury o politických událostech začal jako první vydávat roku 1515 už Konáč a turecké otázce se poněkud opožděně věnovali zejména oba Severinové, avšak to nijak neoslabuje dnešní dojem, že právě k publicistice jsme se po celou první polovinu 16. století chovali poněkud macešsky. Praha se však za Rudolfa II. stala evropským zpravodajským centrem a tehdy vydávané noviny letáky utvářely veřejné mínění vlastně už ve třetí vlně. Na rozdíl od dvou předchozích, proluterské a protihabsburské, byla tato mnohem více politicko-vojenská. Fungovala jako vítané pojítko mezi tuzemskými a zahraničními dílnami, protože s textovou předlohou se zároveň přebírala standardní evropská typografie.

Druhá půlka 16. století byla poznamenána také zvýšenou poptávkou po naukových titulech, a to na úkor beletrie, která se naopak úspěšně rozvíjela v ostatních evropských literaturách. Péče o obecné dobré vykazovala během první poloviny 16. století prozatím jen křesťansko-morální rozměr a starší vývoj této části vydavatelského spektra byl většinou omezen zájmem literátů a utrakvistických tiskařů jen na školní texty. S novým důrazem na prakticistní směřování péče o obecné dobré přišel až Melantrich a dle mého názoru právě tyto jazykově české aktivity měly až do 19. století nemenší společenský přínos než jeho reedice *Biblií*. Cenným výsledkem společenského vývoje a pohybu řemesla je však zveřejňování naukové literatury cizojazyčné, jak se o něho v posledních dvou dekadách pokusil kory-

fej rudolfínského knihtisku Jiří Černý z Černého Mostu. Tak byly u nás tiskem poprvé publikovány poznatky o architektuře, emblematické nebo hornictví. Tematické spektrum mělo ovšem své limity dané nikoli poptávkou po informaci, nýbrž šetrností měšťanského čtenáře a nákladností obrazových knih. Ani Černý si nedokázal vytvořit podmínky pro publikace o lovu, sportu, zahradnictví stejně jako pro rozličná militaria nebo topografie, které bývaly pevnou součástí edičních programů souměřitelně koncipovaných dílen v zahraničí. Pohyb žánrového modelu, o němž zde hovořím, byl tedy oproti starší době sice významný, nikoli však důsledný. České literární scéně chyběl z minulosti rovněž základ v recepci antických textů, kterou na poslední chvíli doháněl Veleslavín. Snahy humanistických editorů o zpřístupňování renesanční novelistiky byly přerušeny už nástupem luterství, a proto jsme snad s výjimkou Frantových práv k původní světské zábavné tvorbě nedospěli.

Jakýkoli vývoj žánrového modelu, který je realizován skrze ediční politiku tiskáren, není ovšem myslitelný bez souladu se čtenářskými zájmy. O jejich kvantitativním stavu nám leccos napovídají počty knižní výroby. Jak asi velký náklad můžeme odhadovat u prvotisků, když kupříkladu Ezopovy *Bajky* z roku 1488 se dožily 16. století už jen jako dvoulistový fragment a když dosud neznámý unikát prvního českého vydání Petrarkových *Knih* z roku 1494 se mihl koncem 18. století aukčním katalogem, aby byl poté zřejmě „ztracen“ v cizině? Kolik výtisků měla asi Bakalářova edice českých *Gest Romanorum*, dochoval-li se jen jeden list? Můžeme počítat s tím, že český tiskař, pracující většinou bez externí nakladatelské účasti, si ještě na prahu 16. století netroufl překročit hranici dvou až tří stovek exemplářů. Bartoloměji Netolickému král Ferdinand na podzim 1547 poručil sice vyrobit protistavovská *Akta* v nákladu tří tisíc exemplářů, ale po čtyřech letech jich kvůli bojkotu měšťanské společnosti ještě dva tisíce leželo nerozprodáno. Druhé vydání Mattioliho *Herbáře* z roku 1596 mohlo čítat úctyhodných dva tisíce výtisků, leč při inventarizaci veleslavínského majetku v roce 1606 zbývala na skladě tisícovka a po dalších třiceti čtyřech letech více než sedm set. Víme-li, že už vzpomínaný Matthias Moravus vyráběl během 80. let 15. století v Neapoli dvoutisícové náklady žádaných postil, pak se neubráníme konstatování, že tuzemská poptávka se na tuto úroveň bez remitend dostala až u *Tolerančních kalendářů* Václava Matěje Krameria.

IV.

Z toho, co bylo řečeno, se rýsuje vcelku lapidární závěr, že knihtisk nemohl udělat víc, než mu dovolila společnost, jejíž některé složky žily během počátečních desetiletí předbělohorské éry pořád ještě středověkým způsobem. Náš knihtisk nemohl být také jiný než český – většinou konzervativní a pragmatický, bez přílišných uměleckých ambicí. Přesto se nezadržitelně vyvíjel – cesta vedla od prvotní uzavřenosti a netečnosti směrem ke konkurenci a kosmopolitní úrovni, aniž by ovšem kdykoli popřela národní charakter. Ten však podle mne nespočívá pouze v důrazu na češtinu, ale i v žánrech pěstovaných v cizích jazycích, jak vidíme na politicky angažo-

vaných letáčích nebo u humanistického básnictví, které tvořilo humus dalšího vývoje a podporovalo přátelské sepětí jedinců, komunit či městských společenství.

Posuzovat výšiny, jichž dosáhl domácí knihtisk doby rudolfínské skrze enormní počty latinské humanistické poezie a novinových letáků, je poněkud ošidné, neboť samotná čísla vyjádří pouze kvantitu určitého jevu, ale nikoli podstatu problému. Onen problém se nazývá opožděnost, panující mezi 70. léty 15. století a nástupem Habsburků. Starší generace badatelů žádnou opožděnost nepřipouštěly, poněvadž komparace s cizinou se nepovažovala za vhodný metodologický nástroj. Nikdo rovněž nezdůvodnil periodizaci předbělohorského vývoje jinak než politickými mezníky. Diskutovalo se o *Trojánské kronice* jakožto domněle první tištěné knize u nás, pak přišel vhod konvenční časový přelom prvotisků, další fáze se orámovala habsburským vítězstvím ve šmalkaldské válce a potom už následovala Bílá hora. Budiž silně zdůrazněno, že před rokem 1620 se veškerá typografie automaticky považovala za renesanční a po něm naopak za barokní.

Při této příležitosti chci proto nabídnout periodizaci, která bez problémů připouští jak edice humanistických textů utvářených na samém prahu 16. století pozdně gotickou typografií, tak edice středověkých děl užívajících těsně před Bílou horou typografii bezmála barokní. Základní premisa, totiž souvislost knihtisku se společenským, politickým a kulturním vývojem, je v periodizaci nově doplněna hlediskem typografie čili umělecko-řemeslným spojením tří základních oblastí (tiskového písma, dekoru a ilustrace) do harmonické architektury knihy, a to za stylové součinnosti knihvazačů. Uzlové periodizační body však nezvolíme odpovědně, dokud se nebudeme ptát, jak dlouho u nás bojovala tištěná kniha o emancipaci nad rukopisným kodexem, kdy si tiskaři uvědomili řemeslná specifika unifikace a kdy ve jménu čtenáře objevili edukační sílu vizualizovaného textu. Časový oblouk klenutý mezi počátkem a Bílou horou můžeme periodizovat čtyřmi etapami. Do jaké míry etapizace knihtisku souzní s náhledem na celou knižní kulturu, ukáže samozřejmě až všestrannější studium v budoucnosti.²

2) Autor se opíral zejména o své starší práce: *Moravský knihtisk první poloviny 16. století a jeho vztahy k českým tiskárnám*, in: *Knihtisk v Brně a na Moravě*. Red. Jaromír KUBÍČEK. Brno 1987, s. 103–115; *Nový pohled na dějiny renesančního knihtisku v Čechách a na Moravě*, in: *Knihy a dějiny* 11/15, 2004–2008, s. 33–43; *Limity knihtisku v Čechách a na Moravě 15. a 16. století*, in: *Bibliotheca Strahoviensis* 8–9, 2007, s. 113–140; *Počátky renesanční typografie v Čechách a na Moravě*, in: *Listy filologické* 132, 2009, s. 125–135; *Role Norimberku při utváření české a moravské knižní kultury první poloviny 16. století*, in: *Documenta Pragensia* 29, 2010, s. 389–457; *Tiskové písmo Čech a Moravy první poloviny 16. století*, in: *Bibliotheca Strahoviensis* 10, 2011, s. 105–202; *Plzeňsko-norimberský vliv na český knihtisk počátku 16. století*, in: *Minulostí Západočeského kraje* 47, 2012, s. 7–21; *Vliv české pozdně gotické typografie na konstituování čtenářské obce*, in: *Studia bibliographica Posoniensia* 23, 2012, s. 42–51; *Výzdoba pražských hebrejských tisků první poloviny 16. století jako součást české knižní grafiky*, in: *Hebrejský knihtisk v Čechách a na Moravě*. Red. Olga SIXTOVÁ. Praha 2012, s. 123–151; *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí (severinsko-kosořská dynastie 1488 až 1557)*. Praha 2012 (v tisku).

- První etapa mezi léty 1476–1506 zahrnuje pozdně gotickou typografii inkunábulí a postinkunábulí, která úzkostlivě zachovává tradiční náležitosti rukopisů a nijak nepřispívá k výchově čtenáře nového typu.
- Druhá etapa mezi léty 1506–1522 zahrnuje postupný přechod pozdní gotiky k rané renesanci. Kolísání je dobře patrné na textech zpřístupňovaných dle humanistické ediční praxe, avšak zastaralou či nekvalitní typografií.
- Třetí etapa mezi léty 1522–1547 zahrnuje postupné prosazování rané renesance, kdy domácí knihtisk dohání dluh v unifikaci a vizualizaci textu a kdy mu v tomto úsilí vydatně pomáhá obrazová složka.
- Čtvrtá etapa počíná 1549/50 s podporou úplné škály písmových druhů zahrnuje typografické projevy pozdní renesance a manýrismu, které se přelily až za rok 1620. Charakteristickým rysem je rozdělení typografie na „nižší“ a „vyšší“, které sledovalo ekonomické a sociální parametry i literární požadavky různých segmentů čtenářské obce. Oba řemeslné postupy symetricky odpovídaly dvěma skupinám žánrů lidové a exkluzivní povahy.

Zusammenfassung

Überlegungen zur Entwicklung und Periodisierung des tschechischen Buchdrucks in der Zeit vor der Schlacht am Weißen Berge³

Petr Voit

Der Vortrag hatte zum Ziel, die Entwicklung des tschechischen Buchdrucks seit seinen Anfängen bis zur Zeit der Schlacht am Weißen Berge zu analysieren. Diese generelle Sicht ermöglichte dann, Teilperioden zu verfolgen und diese durch Wandlungen des Handwerks und des Stils der Typographie zu charakterisieren, deren grundlegendes und einziges Ziel der Dienst am Leser war. Die erste Etappe (1476–1506) enthält die spätgotische Typographie von Inkunabeln und Postinkunabeln, die die traditionellen Merkmale der Handschriften peinlichst genau beibehielt und keineswegs zur Erziehung eines Lesers neuen Typs beitrug. Die zweite Etappe (1506–1522) bedeutet einen allmählichen Übergang von der Spätgotik zur Frührenaissance. Dieses Schwanken ist an den Texten gut sichtbar, die bereits nach der humanistischen Editionspraxis, jedoch noch mit veralteter oder qualitativ schlechter Typographie veröffentlicht wurden. Die dritte Etappe (1522–1547) umfasst die allmähliche Durchsetzung der Frührenaissance, der heimische Buchdruck holt nun seine Verspätung in der Unifizierung und Visualisierung des Textes nach, wobei bei diesen Bestrebungen die Bildkomponente beträchtliche Hilfe leistet. Die vierte Etappe (seit 1549/50) bringt durch die Unterstützung der vollen Skala von Schriftarten typographische Äußerungen der Spätrenaissance und des Manierismus hervor, was auch nach dem Jahre 1620 fortgesetzt wird. Zum charakteristischen Zug wurde die Verzweigung der Typographie in eine „höhere“ und eine „niedere“, die sich nach ökonomischen und sozialen Parametern sowie nach literarischen Anforderungen verschiedener Segmente des Lesepublikums richteten.

Übersetzt von Václav Bok

3) Der vorliegende Text entstand im Rahmen des Projekts PRVOUK – Program rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově [Programm für die Entwicklung von Wissenschaftsbereichen an der Karlsuniversität] Nr. P 12, Geschichte in der interdisziplinären Perspektive (Subprogramm Gesellschaft, Kultur und Kommunikation in der böhmischen Geschichte). Am 5. November 2012 wurde er im Rahmen der Woche der Wissenschaft und Technik der Tschechischen Akademie der Wissenschaften in Form eines Vortrags gehalten.